

דניאל שפרבר, תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן והוצאת יד בן צבי, ירושלים, תשנ"ד, 198 עמ'.

חקר עולם התלמוד זכה לתשומת-לב רבה בדורות האחרונים, והוא נעשה בתחומים רבים ומהיבטים רבים ומגוונים. המחקר ההיסטורי של התקופה התמקד באספקטים פוליטיים, חברתיים, כלכליים ותרבותיים, והקשר בין החברה היהודית לעולם מסביב (גם פאגאני וגם נוצרי) נבדק מזוויות רבות — בין השאר, דרך מדרש, אמנות, ארכיטקטורה, מוסדות, דפוסי מנהיגות ועוד. הצד הגיאוגרפי זכה להתייחסות מחודשת מאז המאה התשע-עשרה. עם כל העשייה הבין-תחומית הזאת, אין ספק שהממצא הארכיאולוגי תרם רבות להבנתנו את הווי עולם התלמוד. כתוצאה מהחפירות הרבות שהתנהלו במאה העשרים, התרבות החומרית שופעת עדויות המפיצות אור על נושאים רבים ומגוונים — מהבית הפרטי ועד שער העיר, מכלי עבודה ועד מוסדות ציבור. חקר התרבות החומרית חושף את אורח חייו היום-יומי של האדם הפשוט, תפקודו בחיים, כלי עבודתו וביתו, מזונו, לבושו, מקורות מימיו, ריהוטו ועוד.

האוצר העשיר ביותר העומד לרשות החוקרים בכל תחומי המחקר הוא ספרות חז"ל. מקורות אלה, המשתרעים על פני מאות שנים, חובים בתוכם מידע רב לגבי מגוון רחב של נושאים וסוגיות מחיי העם. היחס בין מקורות אלה לממצא הארכיאולוגי הוא הדדי ומפריה: המקורות מספקים אינפורמציה חשובה על חיי העם דאו ועל בעיות קונקרטיות שאתן הוא התמודד יום-יום, והארכיאולוגיה נסמכת על ספרות זו לשם זיהוי פריטים שנתגלו במהלך החפירות והסבר על השימוש בחפצים ובהפעלתם או ההתייחסות ההלכתית אליהם בכלל. מאידך גיסא, לא מעט סוגיות בתלמוד ומימרות במדרש זוכות להבנה ולהבהרה עקב גילוי ממצאים אלה וחקירתם בהקשר חיי היום-יום בארץ-ישראל.

חקר חיי היום-יום לא תמיד זכה להתייחסות רצינית על-ידי החוקרים, בדומה לאירועים פוליטיים מרכזיים בני התקופה, כגון המרד הראשון או השני (בר כוכבא), תקופת דבי יהודה הנשיא, עליית הנצרות, הנשיאות, החכמים ועולמם ועוד. אולם הפוטנציה המחקרית לגבי חיי היום-יום בארץ-ישראל היא רבה ביותר. ממצאי החפירות בדורות האחרונים, יחד עם ידיעותינו מספרות חז"ל (בנוסף לחומר השוואתי מבחריך). מתחברים ופורסים בפני החוקר שדה רחב לעיון וללמידה.

חקר הריאליה התלמודית לא זכה להתייחסות ממושכת עד המאה העשרים; תפנית זו חלה בעיקר עקב תרומתם של חוקרים מספר. החלרץ בתחום זה היה שמואל קרויס

שכתב שורה של מחקרים מונומנטאליים, ובהם הוא גייס מקורות חז"ל לשם העמקה והבהרת ענייני ריאליה (*Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum, Berlin, 1899; Talmudische Archäologie, (Leipzig, 1910-1912; Synagogale Altertümer, Leipzig, 1922*)

משנות השלושים של מאה זו ועד מותו, היה שאול ליברמן (1898-1983) הדומינאנטית בחקר תחום זה (ותחומים רבים אחרים הקשורים לספרות חז"ל). שליטתו בספרות ענפה זו, לרבות ספרות הראשונים והאחרונים, וכן בקיאותו המופלאה במקורות יווניים ולאטיניים, הקנו לו את המעמד הבכיר בין חוקרי התקופה. ליברמן עסק רבות בתחום הריאליה — הן בהוראתו הן במחקריו — אף על-פי שלא ייחד חיבור מיוחד לחקר התחום. תרומותיו לממד חיי היום-יום הופיעו בהערות קצרות אך חודרות בכתבי-עת ובספרי יובל רבים, ובעיקר הן היו טמונות במחקריו המונומנטאליים, ומעל לכל ב"תוספתא כפשוטה". רבים ממאמריו ומהערותיו נלקטו בשני קבצים: *Texts and Studies* (נייר-יורק, 1974) ומחקרים בתורת ארץ-ישראל (בעריכת דוד רוזנטל, ירושלים, תשנ"א).

החוקר השלישי הוא מחבר הספר הנידון בשורות אלה, דניאל שפרבר, העוסק בתחום הריאליה התלמודית למן שנות השישים. שפרבר פרסם מאמרים וספרים רבים הדנים בחיי היום-יום, ובדומה לקרויס, גם בחקר מלים יווניות ולאטיניות בספרות חז"ל.¹ ספריו העיקריים בנושא הם: *Roman Palestine 200-400: Money and Prices*, Ramat-Gan, 1974; *Roman Palestine 200-400: The Land*, Ramat-Gan, 1978; *A Dictionary of Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, Ramat-Gan, 1984; *Nautica Talmudica*, Ramat-Gan, 1986. קובץ מאמרים בענייני ריאליה נאספו בספר *Talmudica*, Ramat-Gan, 1982 וכן בספר *and Latin in the Rabbinic Literature*, Jerusalem, 1982. לומר ששפרבר ממשיך את המסורת של שני קודמיו: כקרויס הוא עוסק במישרין ובאופן שיטתי בריאליה התלמודית; מאידך גיסא, הוא מאמץ את שיטת ליברמן בכל הנוגע לפענוח מלים ומונחים קשים (ובמיוחד זרים) המופיעים במקורותינו.

הספר שלפנינו מחולק לעשרים ושמונה פרקים (פחות מרבע מן הפרקים מופיעים כאן לראשונה), ושלושה נספחים, הדנים בתחומים האלה: הרחוב והשוק; מתקני מים; פתח הבית; כלי בית; כלי שתייה; תכשיטים ולבוש; חלקי העגלה; כלי נשק; ענייני ספנות. בסוף הספר מופיעים שלושה מפתחות — מפתח כללי, מפתח מקורות ומפתח מלים — לועזיות, עבריות וארמיות (מפתח אחרון זה אינו מצוין בתוכן העניינים). כמו כן, הספר עתיר תמונות ואיורים הממחישים את תיאורי הדיון המחקרי.

כל פרק בנוי סביב מוקדים אחדים: (1) הצגת הסוגיה התלמודית, לרבות בירור הנוסח; (2) פירוש מונחים טכניים והתייחסות לאטימולוגיה של המלים או המונחים הקשים; ו- (3) הבאת דוגמאות מן הממצא הארכיאולוגי. על-אף רצונו של המחבר להביא "דוגמאות מוחשיות לכך מאותה תקופה, אם מארץ-ישראל ואם מן הארצות הסמוכות" (עמ' 14), הוא לא תמיד הצליח לגייס דוגמאות מחפירות שהתנהלו בארץ או באזור (ראה פרק ח); במקרים רבים הדבר לא היה בר-ביצוע והסימוכין הובאו מאתרים רחוקים מארץ-ישראל, כגון איטליה (פרקים א, כא) ולעתים אף מחומר ספרותי רחוק (במיוחד מכתבי יוטרוביזס, האדריכל הרומי הידוע מתקופתו של אוגוסטוס; ראה פרקים ח, יח).

שפרבר מסתמך רבות על עבודת קודמיו, והוא מזכיר זאת כל פעם: "ומי לנו גדול משי ליברמן ז"ל, אשר התווה לנו את הדרך והשיטה במלאכה סבוכה זו (עמ' 7). למרות

זאת, לא מהסס המחבר להסתייג מדברי קודמיו (ותמיד בנימוס רב) כשפירושיהם ושיטתם אינם מתקבלים על דעתו.

שפרבר חולק על דברי ליברמן במיוחד, לא רק על סמך שיקולים פילולוגיים ואטימולוגיים שונים, אלא גם בהסתמך על שליטתו המופלאה ובקיאותו המרשימה הן במקורות לועזיים הן בספרות המחקר המודרני בחיי היום-יום של התקופה. ראייה רחבה זו של שפרבר מאפשרת לו לפתח תפיסה וגישה עצמאיות בפירוש המונחים והמצאים. דוגמה יפה לכך נמצאת בפרק ג, המוקדש למונח "תלמי". שפרבר מעיר על הנטייה הטבעית לשינוי דיאלקטי באותיות ר/ל, ומציע שמקור המלה מהיוונית ושהמלה היא בעצם "תרמי" (= בית מרחץ) ולא "תלמי" (עמ' 34).

עם כל סגולותיו בספר, יש גם כמה היבטים בעייתיים — הן בתוכן הן בצורתו הטכנית. לגבי הצורה, בולט לעין העדרם של כיתובים מלאים בצמוד לאיורים ולדיאגרמות. אמנם דואג המחבר לרשום בטקסט הפניה לאיור הרלוואנטי, אולם עצם תיאור האיור נמצא בסוף הספר (עמ' 192-197), ואז רק באופן חלקי ביותר. בנוסף, צורת הופעתו של תוכן העניינים בעברית ובאנגלית אינה אחידה: הגירסה בעברית מופיעה כרשימת הנושאים הנידונים בכל פרק ופרק, ואילו הגירסה באנגלית מחולקת לנושאים רחבים ובתוכם תת-הנושאים המטופלים בכל פרק ופרק; חלוקה אחרונה זו מעניקה תמונה ברורה יותר של הדיונים בספר.

באשר לצד התוכני, אעיר על שתי בעיות. האחת היא החסר הבולט בדוגמאות ארכיאולוגיות מארץ-ישראל להמחשת הנושאים הנידונים. ברוב הפרקים נאלץ המחבר להפנות למחברים ולמקורות רומיים. וכן לפרובינקיות רחוקות, כדי למצוא מקבילות לתיאורים במקורות חז"ל. שיטה זו בוודאי אינה פסולה, אולם היא בכל זאת מחלישה במידה מסוימת את הטיעון שהחפץ אמנם משתקף בהווי הארץ-ישראלית. התרבות החומרית של איטליה או הפרובינקיות המערביות לא תמיד משקפת את המצב במזרח, ולהיפך. כדי לבסס את ההנחה הבסיסית הסמויה בדיוניו הרבים (דהיינו, שהתרבות החומרית הרומית "כבשה" את העולם כולו — הן במערב הן במזרח), היה צורך אולי לערוך דיון מקיף וממצה על התרבות החומרית הרומית המשותפת לכל חלקי האימפריה. להנחה זו יש על מה להתבסס, אולם היא דורשת דיון, ליבון וסימוכין.

שנית, המלים והמונחים שאתם מתמודד שפרבר, בדרך-כלל הם מטיבם קשים ומעורפלים, והצעותיו השונות לפירושם נראות לעתים שרירותיות. לא תמיד הצעת המחבר מבוססת דיה (אולי מאין ברירה). גם שיטתו לא תמיד מוכחת. למשל, הנחתו שהגירסה הקשה ביותר (*lectio difficilior*) היא הנכונה, לא תמיד משכנעת; בנוסף, האם קיומם של שני עדים לגירסה כנגד עד אחד תמיד הופך את הרוב לנכון ("על-פי שנים עדים יקום דבר") (עמ' 56, 119)? לפעמים השיבושים בכתיבת מלה או מונח קשה, טכני או זר הם כה ניכרים בטקסטים השונים, שהעדפת כתיב אחד ממשנהו נראית שרירותית במקצת (עמ' 41). אחת הסיבות לבעיית פענוח מונח או מלה נעוצה בעובדה, שבמקרים רבים המונח או המלה פשוט אינם נמצאים במילונים הקיימים, ועל-כן יש צורך לנחש ולגשש ולבסוף לנמק באשר לקיומו. מצב זה גורר לפעמים תרגיל של שחזור מלים — לפעמים יצירתי ונועז — וכתוצאה מכך המסקנה עשויה להיות רופפת (למשל, עמ' 172).

על-אף האמור לעיל, ניכרת בספר עבודה של שנים רבות, פרי מחקר מדקדק ומעמיק. בעמל רב ובביקאות יוצאת דופן, מקדיש שפרבר שנות מחקר לפריטים רבים בתרבות עמנו

בתקופת התלמוד. הצטברות עיונים אלה הופכת אט-אט לתמונה רחבה של חיי היום-יום בתקופה הנידונה. השלכות מחקריו של שפרבר הן בעלות ערך רב לכל מי שעוסק בתקופה התלמודית: חוקרי התלמוד נעזרים בפירושו הפילולוגיים, ארכיאולוגים — בזיהוי של חפצים רבים מחיי היום-יום, והיסטוריונים — בהקשרים ההדוקים המתגלים בין תרבות ארץ-ישראל לעולם הרומי בכלל. לו היה עוד צורך להוכיח כמה חיי עמנו היו קשורים ומעורבים בעולם הסובב, אכן מחקריו של שפרבר על התרבות החומרית מוכיחים זאת שוב ושוב.

כסיכום ביניים של מפעליו ומטרותיו של שפרבר, אצטט את דבריו בסוף המבוא שלו (עמ' 23):

כאמור, ספר זה עוסק במציאות ובהווי הארץ-ישראלית של חז"ל, ונשען על תורתה של ארץ-ישראל. אמנם, אין כאן אלא שביבים זעירים מתמונה רחבה, כאילו היינו מציצים דרך חריץ צר ורואים פס קטן מנוף נרחב. ככל שנרבה להקדיש את עצמנו לתחום לימודי זה ונעמיק עיון בו, כך נרחיב את שדה הראייה שלנו, עד שתצטייר התמונה המלאה. אזי נוכל להשקיף על תורת ארץ-ישראל מימי חז"ל כעל תורת חיים, תורה החיה אף בימינו אנו. ויהי רצון שזכות לימוד זה תחזק את ידינו בעמלה של תורה ואת עמידתנו בארצנו הקדושה.

ישראל לוין

1 יש להעיר שחוקרים נוספים תרמו רבות לתחומים ספציפיים במהלך המאה, למשל: Emmanuel Löw, *Die Flora der Juden*, 3 vols., Vienna, 1928-1934 וקובץ מאמרים *Fauna und Mineralien der Juden*; Hildesheim, 1969; א"ש הירשברג, חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ורשה, תרפ"ד; י" ברנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים, תשי"ג; כלי הזכוכית בספרות התלמוד, ירושלים, תשל"ח; י" פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשכ"ג; כלאי זרעים והרכבם, תל-אביב, תשכ"ז; ירושלמי שביעית, ב כרכים, ירושלים, תש"ם, תשמ"ז; מ' איילי, פועלים ואומנים — מלאכתם ומעמדם בספרות חז"ל, גבעתיים, 1987.